

GONDOLATOK A DUNA-TISZA KÖZE KÖZÉPKORI TELEPÜLÉSEINEK MORFOLÓGIÁJÁRÓL

PÁNYA ISTVÁN

REFLECTIONS ON THE MORPHOLOGY OF MEDIEVAL SETTLEMENTS IN THE DANUBE-
TISZA INTERFLUVE REGION

The counties of Bács, Bodrog, and Solt are among the counties of the Kingdom of Hungary which, as the literature review has shown, are relatively poorly researched in terms of history, geography, and archaeology. All three of these counties were left out of the focus of historical-geographical studies in the 19th and 20th centuries.

In the case of undeveloped interiors in open areas, remote sensing (satellite imagery, archive, and contemporary aerial photography, low altitude drone imagery), and the 18–19. century manuscript maps provide information on the location of medieval settlements. Settlement structure data can mostly be obtained from satellite and aerial photographs. Investigations have shown that aerial and satellite images taken during the plowed period outside the growing season are the most suitable for the study of deserted settlement morphology. It is important, however, that the streets and houses thus observed indicate the “maximum” of the inner area of the settlements, that is, the area that has been built for many decades (and sometimes abandoned). The summary of these is not suitable for inferring the population and the size of the settlement. However, the main structural features of the settlement can be deduced by visual analysis. The exact determination of the settlement morphology also requires field research, during which the topography and other landscape elements can be examined together. A comparison of the results of the counties showed that in the north-south direction, in the sample areas of approximately 300 km, there is a significant difference in the forms of settlement. In Solt County, only the row settlement type could be observed. To the best of my knowledge, there are no data on the spindle-shaped or aggregated form. In the area of Bodrog County, the row form is also predominant, however, there are sporadic data on villages and market towns with a spindle-shaped layout. Further south, in Bács County, more than half of the settlements have spindle-shaped forms, and the rest have a row layout.

BEVEZETÉS

A Duna-Tisza köze a 2010-es évekig egyike volt a középkori Magyar Királyság településföldrajzi és morfológiai szempontból kevésbé kutatott területeinek. Az elmúlt években elindult korszerű szemléletű, komplex, történeti földrajzi – régészeti vizsgálatok épp e hiányt kívánták orvosolni (PÁNYA – ROSTA 2015, PÁNYA 2017A, B, C., 2021, 2022). A munkálatok kezdetben a településhálózat elemeinek felderítésére koncentráltak: a cél az elérhető legtöbb archív és új – történeti, régészeti és földrajzi (topográfiai) – adat összegyűjtése volt a településhálózat lehető legpontosabb modelljének megalkotásához. Az évek során létrejött egy

adatbázis, mely ugyan számos ponton „foghíjas”, azonban arra már alkalmas, hogy a tájegység helységeit a korábbiaknál lényegesen pontosabb térképi környezetben vizsgáljuk.

A topográfiai munkálatok az első időszakban *pontszerű* és *foltszerű* adatokat szolgáltatottak: egy-egy középkori templom azonosítása csupán egy újabb pontot, a települések kiterjedésének terepi kutatása pedig egy-egy alaktalan sokszöget – régészeti értelemben lelőhelyet – jelentett a térképünkön. Az azonban a kezdetektől látható volt, hogy a terepbejárással összekapcsolt roncsolásmentes vizsgálati módszerek (GPR, magnetométer), valamint a távérzékeléses eljárások (műhold- és légifelvételek elemzése, drónfotók készítése) egyre több és egyre pontosabb településszerkezeti adatot eredményezhetnek. Ez egyrészt lehetőséget adott arra, hogy a helységekről plasztikusabb képet alkossunk, megrajzolhassuk nagyvonalakban az utca vonalát, a telkek, házak és egyéb jelenségek helyét. Másrészt, egyes épületekről (templomok, monostorok, udvarházak stb.) a légifelvételek, valamint a geofizikai kutatások alapján *geodéziai pontosságú* alaprajzi adatokat kapjunk. A több, mint egy évtizede zajló kutatás során egyre nagyobb számú településmorfológiai adat gyűlt össze, melyek alapján elkezdett kirajzolódni a Duna-Tisza közí települések rendkívül változatos, azonban sok szempontból hasonló formavilága. Ez lehetővé tette, hogy a kétvízközi falvak és mezővárosok jellemzőit összehasonlítsuk a Kárpát-medence más vidékeinek településeivel.

A történeti és földrajzi szakirodalomban általánosan elfogadott, hogy a Magyar Királyság legtöbb települése soros-utcás felépítésű lehetett egykor (SZABÓ 1969, MAKSAJ 1971). Ezt azonban alapvetően a Kárpát-medence nyugati, északi és keleti felén fekvő, kisebb-nagyobb megszakításokkal a középkor óta lakott településeknél lehetett az újkori településalaprajzból igazolni. A Kárpát-medence középső és déli, török hódoltság idején elpusztult felén főként a szórványosan fennmaradt iratokból és ásatásokból ismertünk településszerkezeti adatokat. E területeken alapvetően kisebb-nagyobb régészeti, történeti és földrajzi kutatások zajlottak az elmúlt évtizedekben. Összefoglaló jellegű településmorfológiai kutatások – e tanulmányban bemutatott projektet megelőzően – nem történtek a korábbiakban. Ezért úgy vélem, hogy e területen az elmúlt években elért eredmények mindenképpen hiánypótlóak és a Duna-Tisza közí történetét kutatók számára alapvető fontosságúak lehetnek. Következőkben röviden összefoglalom a Duna-Tisza közén megfigyelt középkori településformákat és azok jellemzőit.

1. MINTATERÜLETEK

A településtopográfiai és morfológiai (adattári és terepi) kutatások alapvetően magyarországi területeken, Pest vármegye délnyugati (egykori Solt vármegyei) területein, valamint Bács-Kiskun vármegye teljes területén zajlottak. Szerbia

északi, a Vajdaság központi részét alkotó bácskai részein adattári és térinformatikai (távérzékeléses) munkálatok történtek. A felvázolt, a pest vármegyei Dunavarsánytól a szerbiai Titelig mintegy 300 km hosszúságú terület számos egykori vármegyét és kun székes foglalt magában. Ezek közül a Dunához simuló, egymással szomszédos Solt, Bodrog és Bács vármegyék behatóbb vizsgálatára került sor (PÁNYA 2022).

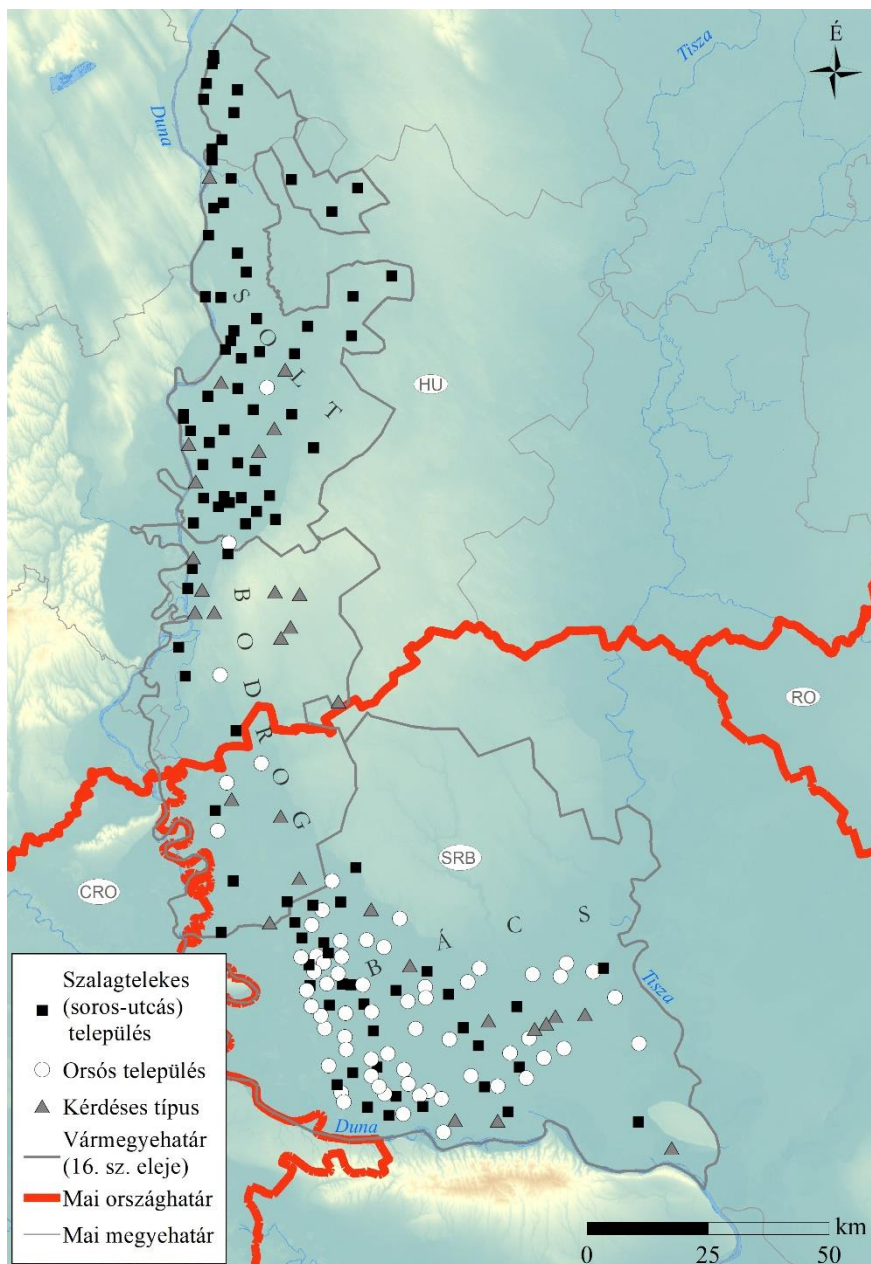
A „két víz köze” magyarországi és szerbiai területe kutatástörténeti szempontból hasonlóságokat mutat. Intenzív, régészeti topográfia (néhány Bács-Kiskun megyei település, pl.: Kecel, Drágszél, Homokmégy, Miske stb. kivételével) sem a határon innen, sem azon túl nem történt. Voltak próbálkozások a középkori településhálózat régészeti alapú felderítésére, azonban ezekhez primer (írott, képi) források célzott felkutatása, illetve közigazgatás (vármegye/szék, azon belül pedig település) szintű rekonstrukciója nem párosult (Szerbia: Északkelet-Bácska – *SZEKERES* 1982, Magyarország: Homokhátság – *ROSTA* 2014, Kalocsai-Sárköz – *ROMSICS* 2016). Nem került sor a falvak, mezővárosok belterületeinek terepi azonosítására, a szerkezetük földrajzi és régészeti szempontú vizsgálatára, a fontosabb épületeik (templom, udvarház, monostor stb.) helyének meghatározására, továbbá elmaradt a település és pusztahatárok felvázolása.

2. MORFOLÓGIAI TÍPUSOK

Solt, Bács és Bodrog vármegyék területén összesen 182 település szerkezetéről lehetett írott forrásokból, kéziratok és nyomtatott térképekről, valamint légifelvételekről morfológiai adatot gyűjteni (1. ábra). Ezek közül 63 orsós felépítésű szalagtelkes, 78 pedig egyszerű soros/utcás szalagtelkes morfológiájú falu vagy mezőváros volt. 41 esetben nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy az adott helység a felépítését tekintve a szalagtelkes típuson belül melyik változathoz tartozhatott. Előfordulnak egyedi alaprajzú, általában valamilyen természeti képződményhez – egyedi alakú magaslathoz, folyóhoz, tömederhez – igazodó, különleges szerkezetű települések. Ha az egyes vármegyék szerint vizsgáljuk az eredményeket, látható, hogy a településszerkezeti adatok egyenletlenül oszlanak meg a mintaterületen (1. táblázat, PÁNYA 2022).

Solt vármegye területéről négy településről maradt fenn településszerkezetre vonatkozó (közvetlen/közvetett) adatot tartalmazó irat (*Ágasegyháza* 1525: DL 86568, *Kecel* 1474: DF 280216, *Szentdemeter* 1495: DL 37256, *Solt* 1422: ZsO IX. 120., DF 221425). Légi- és műholdfelvételek alapján 55 településből 36 esetben szalagtelkes (soros-utcás), 1 esetben pedig orsós alaprajzot lehetett

1. ábra. Solt, Bodrog és Bács vármegye ismert morfológiájú középkori települései
Figure 1. Medieval settlements of Solt, Bodrog and Bács counties with known morphology

Forrás: saját szerkesztés

egyértelműen kimutatni. A fennmaradó 18 település esetében egyértelműen azonosítható volt a belterületek helye, azonban nem dönthető el, hogy előbbiek közül mely csoportba tartozik. Az elmúlt években végzett topográfiai kutatások során számtalan további település belterületét lehetett terepbejárással nagyvonalakban meghatározni. A pontos szerkezetük eldöntésére azonban nem volt lehetőség. Többségüknek hosszan elnyúló formája van, mely alapján feltételezhető a leggyakoribb egyutcás (1-2 házsoros) alaprajz.

1. táblázat Településtípusok megoszlása a mintaterületeken

Table 1. Distribution of settlement types in the sample areas

Vár- megye	Becsült 16. század eleji településállomány (db)*	Ismert alaprajz (%)		Ismeretlen alaprajz	Alaprajz típus		
		db	%		soros/utcás	orsós	bizonytalan szalagtelekes
Solt	172	55	32	117	36	1	18
Bodrog	194	27	13,9	167	10	4	13
Bács	300	100	33,3	200	32	58	10
				Össz.	78	63	41

Forrás: saját szerkesztés

Bodrog vármegye területéről három településről maradt fenn településszerkezetre vonatkozó (közvetlen/közvetett) adatot tartalmazó irat (*Bakacs 1405: DL 10161, Régszentmárton 1407: DL 9021, FÓTI – PÁNYA 2022., Szentlászló 1347: AOkm. V. 36., DL 3898*). Légi- és műholdfelvételek alapján 27 településből 10 esetben szalagtelkes (soros-utcás), 4 esetben orsós alaprajzot lehetett egyértelműen kimutatni. A fennmaradó 13 település esetében azonosítható volt a belterületek helye, azonban nem dönthető el egyértelműen, hogy előbbiek közül mely csoportba tartozik. A vármegye magyarországi területein végzett terepbejárásokon a Solt vármegyeihez hasonlóan a hosszan elnyúló településformákat lehetett megfigyelni. Az azonban világosan látszik, hogy – a kis számú egyértelmű példa ellenére – itt az orsós szerkezetű települések száma magasabb a Solt vármegyeinél.

Bács vármegye területéről nyolc településről maradt fenn településszerkezetre vonatkozó (közvetlen/közvetett) adatot tartalmazó irat (*Boldogasszonyteleke, Cserög, Keresztúr, Velefalva: 1410: DL 9661, Bánca, Martályos, Acsa, Szentmiklós 1477: DL 18145*). A vármegye területén az előbb említett két vármegyéhez képest nem történtek terepi munkálatok. A települések helyének azonosítása solti és észak-bodrogi tapasztalatok alapján

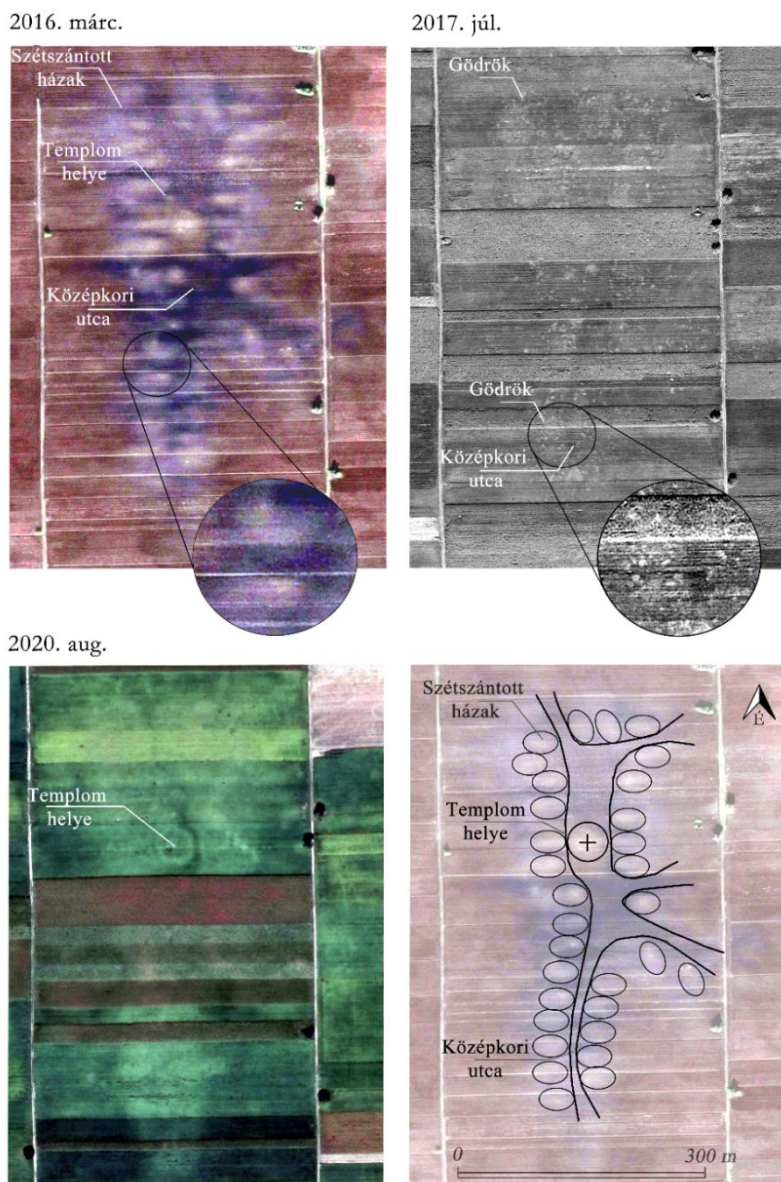
adattári kutatással, térinformatikai és távérzékeléses vizsgálattal zajlott. A gazdag forrásanyagnak és műholdfelvételnek köszönhetően összesen több egykori helységet sikerült felderíteni, mint a két másik vármegyéről összesen. Ennek oka egyrészt az, hogy a vármegye területének legnagyobb része a Duna sötét színű hordalékával fedett szántó, melyet nagyméretű, egybefüggő táblákon, intenzíven művelnek. Ezen a középkori és kora újkori (világos-szürkés színű) településnyomok kiválóan látszanak. Másrészt a szerbiai Bácskáról igen nagy mennyiségű és optimális időszakban készült műholdfelvétel érhető el a Google Earth műholdkép-katalógusban (angolul *geobrowser*). Műholdfelvételek alapján a felderített 100 Bács vármegyei településből 32 esetben szalagtelkes (soros-utcás), 58 esetben pedig orsós alaprajzot lehetett egyértelműen kimutatni. A fennmaradó 10 település esetében kivehető a felvételeken a település belterületének foltja, azonban nem dönthető el, hogy előbbiek közül mely csoportba tartozik. Jelenleg nem ismert az oka annak, hogy miért az orsós településforma a leggyakoribb.

A településszerkezeti megfigyeléseket többféle körülmény nehezíti. A Solt vármegyei Tass keleti határában létezett Szenttamás falut például részben fedi az egykori Lenin Tsz (Keresztes-pusztai major) épületegyüttese, így csupán a faluhely széleit lehetett azonosítani, a felépítéséről nincsenek pontos adataink. Szenttamás sok más hasonló helyzetű faluval együtt a fentebbi táblázat ismeretlen alaprajzú helységeihez lett sorolva. A Tass nyugati felén, a Duna partján létesült Vasmű üdülőteleptől délre létezett Szentgyörgy falut részben fedi a védgát, részben pedig elmosta a kelet felé oldalazó Duna. A körülmények ellenére korlátozott mértékben lehetőség nyílt a faluhely a kutatására, s ennek során igazolódott, hogy ez is egy hosszan elnyúló (minden bizonnyal soros-utcás) település volt. A kontinuos Solt vármegyei Fajszt esetében kétségtelen, hogy a mai templom környéke és az attól nyugatra fekvő terület lehetett a középkori településmag. Pontos szerkezete azonban a hódoltságkori halmazosodás miatt nem határozható meg. A 18. század végétől a 19. század második feléig bekövetkezett tűzvészek és árvizek miatt azonban a belterület képe teljesen átalakult. Az egykori, 17-18. századi, szabálytalan vonalvezetésű utcák helyét egy szabályos, sakktáblás alaprajzú utcahálózat vette át. Fajszt éppen ezért a bizonytalan szalagtelkes csoporthoz lett sorolva. Az ismeretlen alaprajzú települések feltűnően nagy száma annak is köszönhető, hogy jelenleg igen sok településen nem történt intenzív (régészeti-térinformatikai) felderítés. A topográfiai kutatások előrehaladásával várhatóan egyre jobban csökkenni fog ezen csoportba, illetve a bizonytalan szalagtelkes kategóriába sorolt települések mennyisége.

A településszerkezeti adatok legnagyobb részét távérzékeléssel, vegetációs időn kívül készült légifelvételek és műholdképek elemzése alapján lehetett begyűjteni (2-5. ábra). Fontos kiemelni, hogy a mezőgazdaságilag művelt felszínekről alacsony és nagy magasságból készült felvételek kritikával kezelendők. A falvak/mezővárosok szerkezete, kiterjedése időben folyamatosan

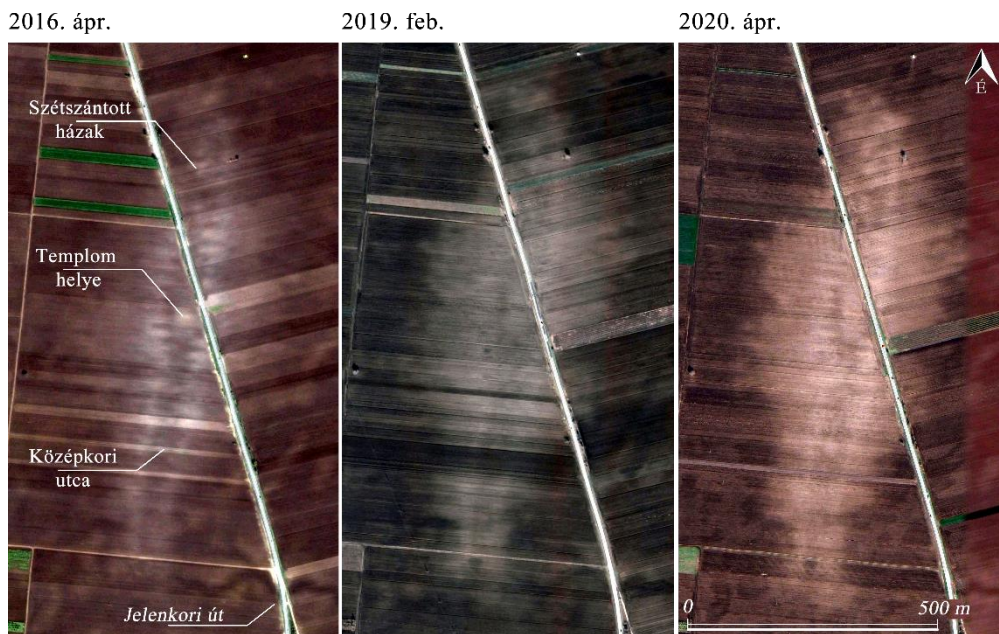
változott, telkeket beépítettek, illetve felhagytak. Természeti katasztrófák (villámcsapás, vihar) miatt éppúgy megsemmisülhettek házak, mint ahogy a középkori

2. ábra. Középkori település szétszántott területe műholdfelvételeken
 Figure 2. Satellite images of the ploughed built in area of a medieval settlement
 (Bácsújfalu/Selence SRB, PÁNYA I. 2021)

Forrás: Google alapján saját szerkesztés

3. ábra. Elpusztult orsós szerkezetű középkori település nyomai szántott felszínen
 Figure 3. Traces of a deserted medieval settlement with a spindle structure on a ploughed surface (Kiszács/ Kisač SRB, PÁNYA I. 2021)

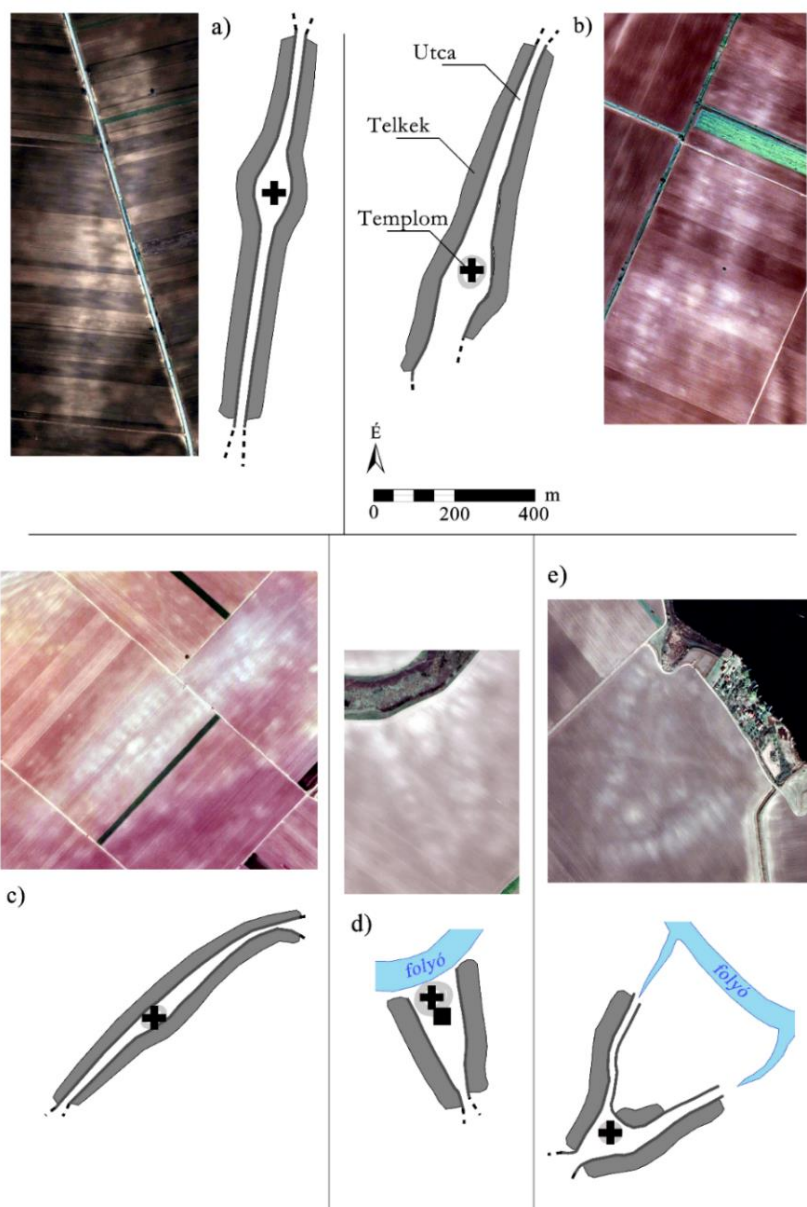

Forrás: Google alapján saját szerkesztés

iratokban oly gyakran szereplő (gyűjtogatással, rombolással járó) hatalmaskodásokban. A légifelvételeken a szántással megbolygatott települések több építési periódusa is látható. Ezért vizuális elemzéssel nem lehet megállapítani, hogy a szétszántott házhelyekből mennyi volt lakott egy adott időszakban. A régészeti feltárás már választ adhat erre, azonban kistérségi/vármegyei szinten ennek kivitelezése hatalmas költségekkel járna. Sok évnyi-évtizednyi mezőgazdasági művelés (és a vele járó felszín erózió) a sekély jelenségeket képes teljesen elpusztítani, s a szántás csupán a házak építő- és leletanyagát teríti szét évről-évre. A magyarországi területeken végzett terepbejárások során gyakran tapasztalható volt, hogy a levegőből jól látszó házhelyek a valóságban szétszántott, több tízméteres törmelékes foltok, melyekben keverednek az egykori épületek paticsfalainak apró darabokra tört részei, valamint a telepjelenségei (szemetesgödrök kő-, csont- és cserépanyaga, fémtárgyak stb.). Ezek esetében a költséges régészeti feltárás nem minden esetben eredményezne pontos időrendi adatokat. A felsorolt bizonytalanságok ellenére a települések legfőbb jellemzőit, alap morfológiai jegyeit – utca,

4. ábra Középkori települések elpusztult belterületei műholdfelvételeken

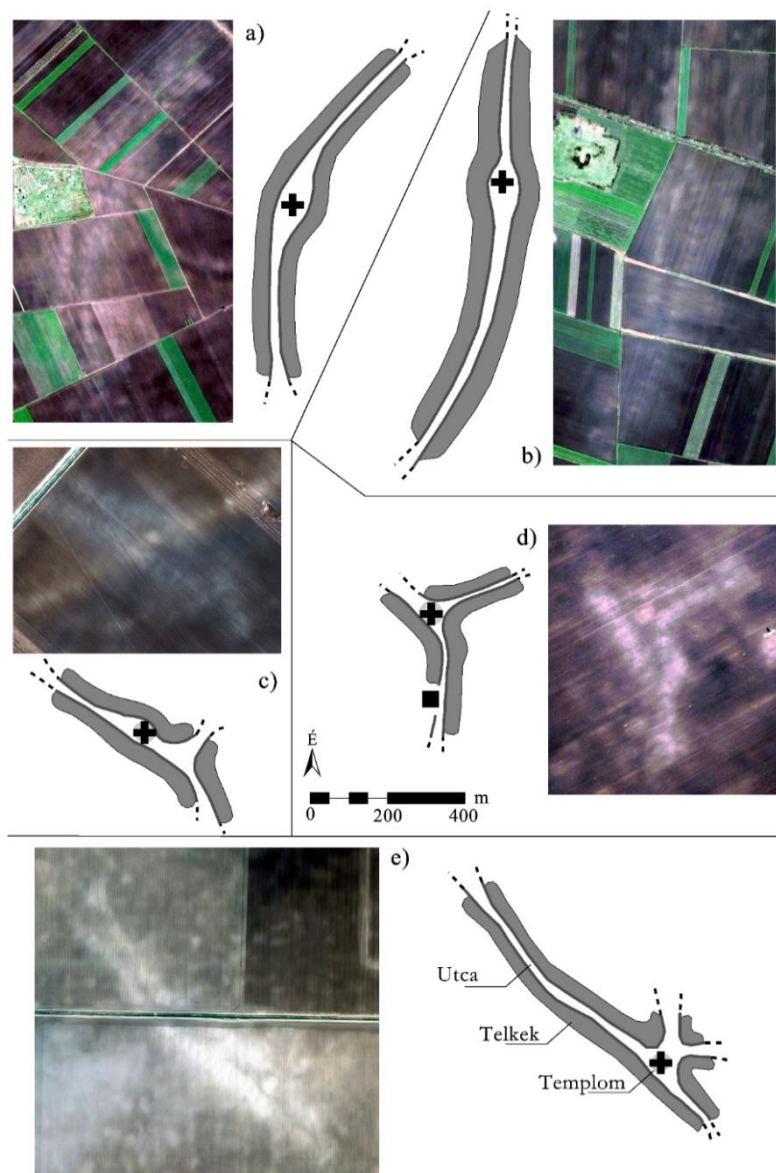
Figure 4. Former built-in areas of medieval settlements on satellite images (PÁNYA 2021, 2022) (a) Kiszács/Kisač (SRB), b) Sóné/Ravno Selo (SRB), c) Boróc/Obrovac (SRB), d) Bácsföldvár/Bačko Gradište (SRB), e) Nádálja/Nadalj (SRB)

Forrás: Google alapján saját szerkesztés

5. ábra. Középkori települések elpusztult belterületei műholdfelvételeken

Figure 5. Former built-in areas of medieval settlements on satellite images (PÁNYA 2021, 2022) (a) Liliomos/Lalić (SRB), b) Veprőd/Kruščić (SRB), c) Boróc/Obrovac (SRB), d) Szilberek/Bački Brestovac (SRB), e) Militics/Srpski Miletic (SRB) (Google Earth))

Forrás: Google alapján saját szerkesztés

telkek/házsorok iránya és száma, templom, udvarház helye – optimális esetben nagy pontossággal le lehet olvasni a távérzékeléssel készült felvételekről. Fontos, hogy a vegetációs időben készült felvételeken előtt(ü)n(het)nek azon jelenségek is, amelyek szántott felszínen nem, vagy alig látszanak, mivel a növények képesek jelezni (pl.: alapok, árkok, gödrök, vermek, pincék stb.). A komplex, több adatforrásra (terepbejárás, földradaros kutatás stb.) épülő vizsgálat növeli a megfigyelések pontosságát.

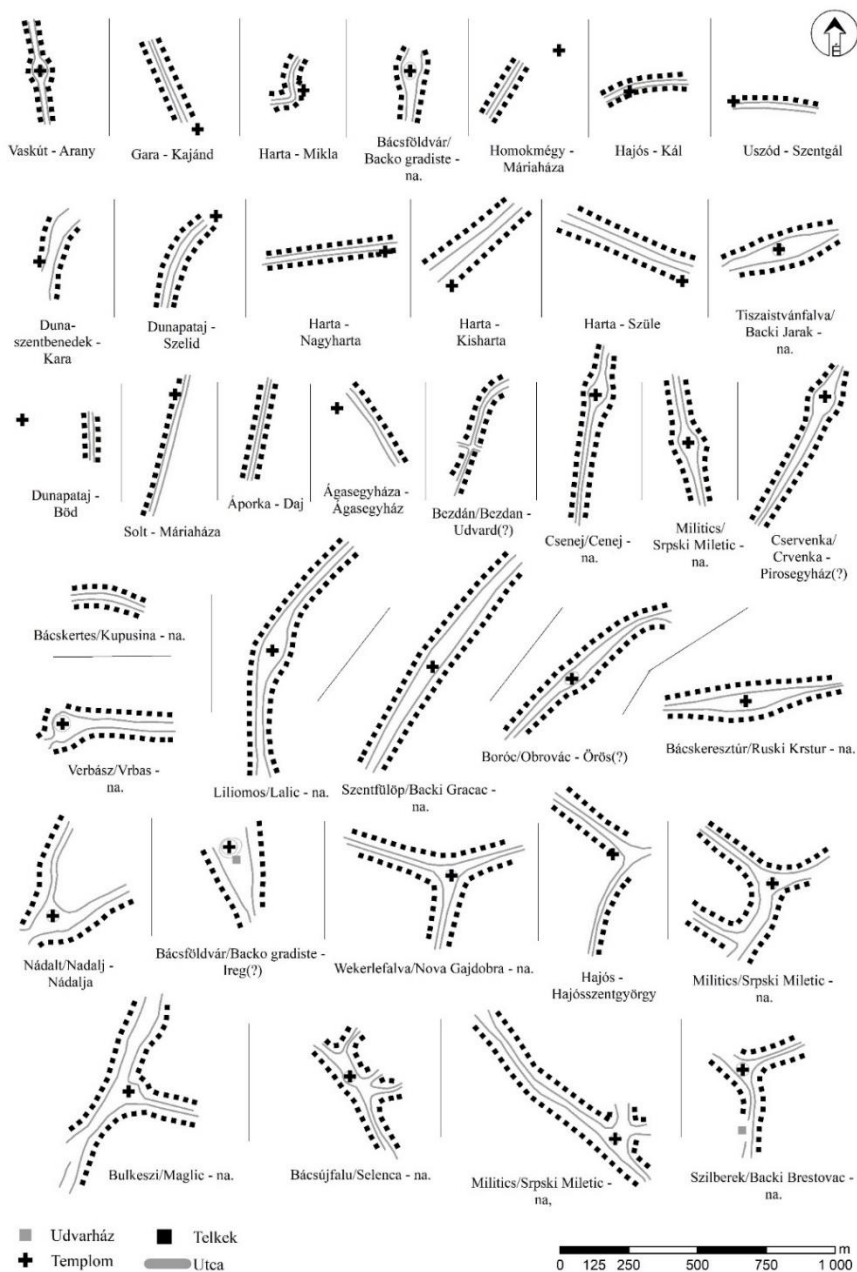
3. UTCASZERKEZET

Blazovich László a dél-alföldi települések morfológiai elemzése kapcsán kiemelte, hogy az utca kettős jelentésű volt a késő középkorban és a kora újkorban. Egyrészt jelentette a falu főutcáját, másrészt összefoglaló neve lehetett az utcák-közök-sikátorok által körülvelt háztömböknek, városnegyedeknek. A török hódoltság idején a török adószedők által *mahalle* néven említett városrészek, negyedek lényegében ugyanennek feleltek meg (BLAZOVICH 2000, 2002). Az utcának a nagyobb mezővárosokban és városokban utcabírója vagy utcakapitánya volt, aki intézte az adók beszedését és az egyéb helyi ügyeket.

A fentebb bemutatott eredmények alapján egyértelműen kitűnik, hogy az utcás településforma (illetve annak különböző változata) egyeduralkodó a vizsgált három vármegyében. Fontos azonban kitérni arra, hogy egy-egy településen ez milyen módon jelenik meg. A Kubinyi András és Blazovich László által vizsgált észak- és dél-alföldi helységek többsége többutcsás, összetett felépítésű város, vagy mezőváros. Ezzel szemben Solt, Bodrog és Bács vármegyékben az egyszerűbb, többnyire egyutcsás településformák voltak többségben. A kisebb falvaknál átlagosan 200 méter hosszúságú utca figyelhető meg, melyre egy, vagy két sor telek fűződött fel. A közepes, átlagosnak mondható falvak 250-500 méteres utcával rendelkeztek, többnyire két házssorral, az óriásfalvak utcájának mérete pedig 500-700 méter körül mozgott (6. ábra). E számok a távérzékeléses és a terepi megfigyelések alapján körvonalazódtak, a településföldrajzi - történeti szakirodalomban ilyen adatokkal nem találkozunk. Pontosabb értékeket a teljes Duna-Tisza köze komplex vizsgálata után lehetne meghatározni. Ha a mezővárosokat vesszük szemügyre, jól látható, hogy az óriásfalvakhoz hasonlóan javarészt egy-két-három utcából álltak (7. ábra). A Bodrog vármegyei Bátmonostora 'L' alakú utcája mintegy 1100 méter hosszan nyúlik a település keleti végén állt monostortól nyugati irányba. A szintén Bodrog megyei Hájszentlőrinc orsós szerkezetű belterülete jóval rövidebb, mintegy 700 méter hosszú (8. ábra). Bács vármegye névadója és központja, Bács mezőváros több utcából állhatott: a nyugati mintegy 300 méter hosszú utca a vár alól húzódott kelet felé, ahol egy egykori vízfolyásnál kétfelé ágazott, s az északi utca 500-600 méter hosszan, a déli pedig nagyjából 300 méter hosszan terült el. Pontos adatokat régészeti megfigyelések adatai alapján lehetne becsülni, az

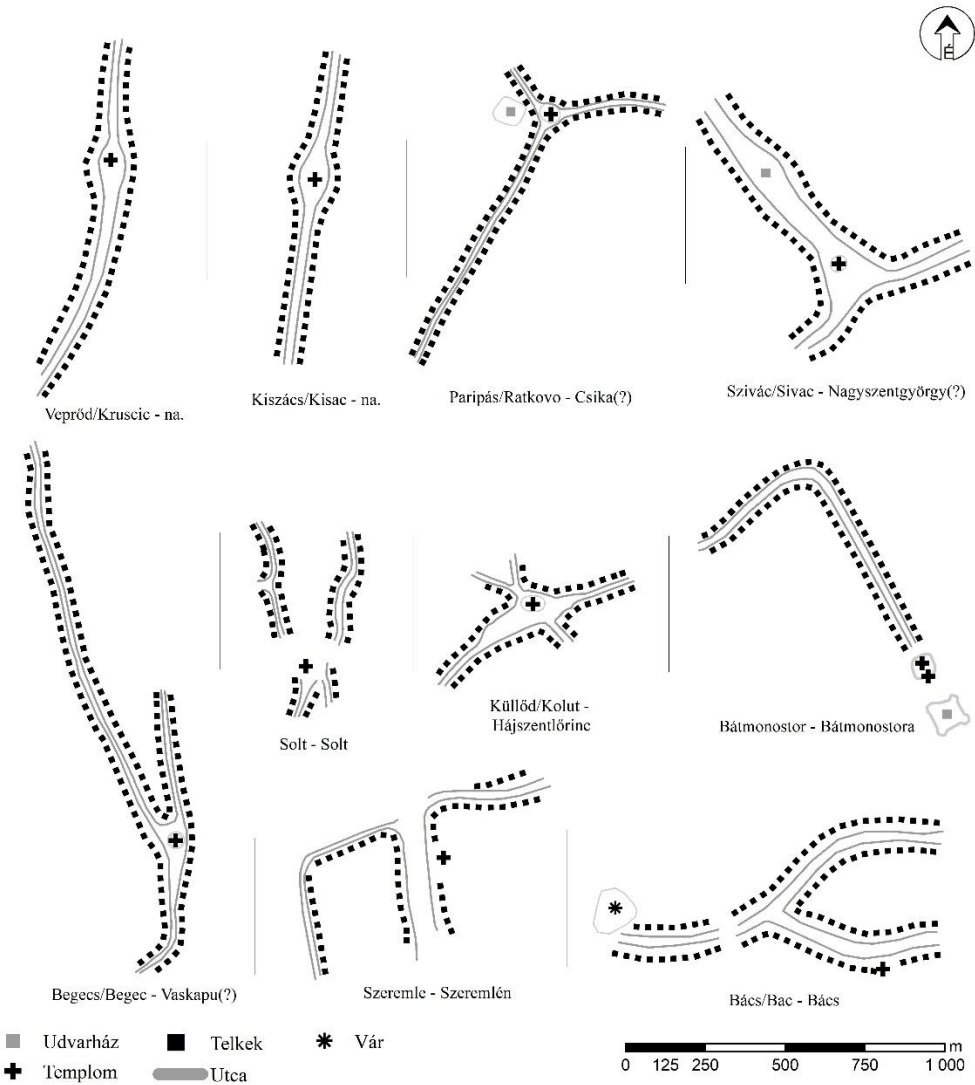
6. ábra. A mintaterületeken azonosított falusias településformák

Figure 6. Village settlement forms identified in the sample areas

Forrás: saját szerkesztés

7. ábra. A mintaterületeken azonosított mezővárosi településformák
 Figure 7. Market town settlement types identified in the sample areas

Forrás: saját szerkesztés

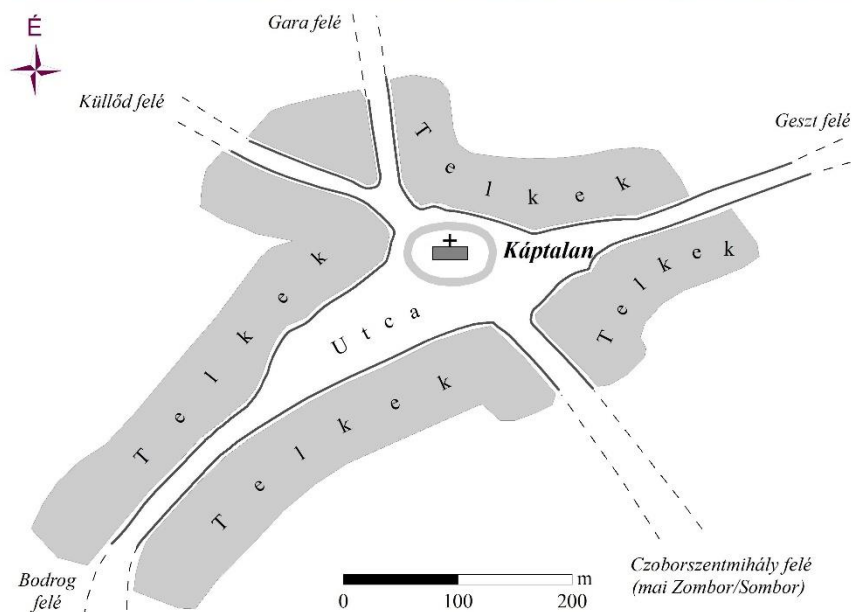
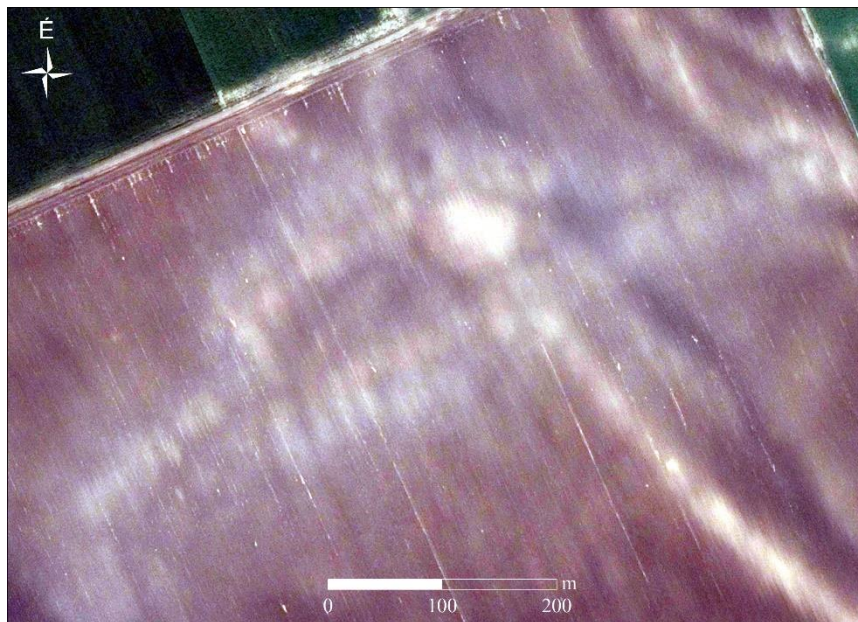
azonban a történeti térképek alapján egyértelműen látszik, hogy Bács a fentebb említett (monostorral, ispotállal, erődített udvarházzal rendelkező) főúri központ, Bátmonostora méretéhez hasonló lehetett. A mai Szeremle keleti felén létezett Szeremlén mezőváros a domborzati adottságok miatt jóval összetettebb szerkezetű lehetett, belterülete valószínűleg több kisebb utcából állt össze.

A török kori adójegyzékekből számos településnél találunk városnegyedekre, ún. mahalléra utalást (VASS 1979). 1548-ban Kalocsán Nagy utca és Kis utca városnegyedek (*mahalle-i Nagy és Kis ucsa*) említenek. E két utca közül a Nagy valószínűleg a mai Szent István király útnak, a Kicsi pedig a Hunyadi utcának, illetve az ott létezett telkeknek feleltethető meg (VASS 1979). Ugyanebben az évben (Duna)Patajon vették jegyzékbe a Tós, Csapó és Középutca (*mahalle-i Tós, Közép és Csapó ucsa*) városnegyedeket. A második neve minden bizonnyal az ott élő posztókészítőkre utalt (lásd NAGYBÁKAY 1963). 1570-ben a felduzzadt (tisztán magyar lakosságú) Fajszon említették az Árpás, Nagy és Alsó utca városnegyedeket (KÁLDY-NAGY 2008). Ugyanekkor a népességcserén átesett Zomborban (középkori nevén Czoborszentmihály) feljegyezték Muszliheddin hodzsa, Haszán szerbölük (*csapatparancsnok*), valamint Hüsrev Hodzsa városrészét (KÁLDY-NAGY 2008). Valószínűleg Zombor a török hódítás előtt egy három utcás (három városnegyedből álló) település lehetett, mely a magyar lakosság eltűnése után is fennmaradhatott. Hasonlót lehet feltételezni Bácsón, ahol a 16. század második felében hat városnegyedet írtak össze (*Mahalle-i Cami'-i Şerif-i hassa - a nemes dzsámi negyede, Mahalle-i Cami'-i 'Ali beğ - Ali beğ dzsámijának negyede, Mahalle-i Mescid-i Kılıççı - a kardkészítő mecsetének negyede, Mahalle-i Mescid-i Keçeci Mehmed - Mehmed városnegyede, Mahalle-i Eski Mahkeme, Mahalle-i Mahmud Paşa - Mahmud pasa negyede*) (HEGYI 2002).

A fenti példák a kivételek közé tartoznak, ugyanis a török adminisztráció nem minden esetben jegyezte fel a többutcás, tagolt települések részeinek/utcáinak neveit. Jó példa erre Solt mezőváros, melyről Blazovich Lászlónak az volt a véleménye, hogy egyetlen utcája volt csupán (BLAZOVICH L. 2000, 2002). Erre abból következtetett, hogy az 1548. évi defterben „egy tagban” írták össze az adózó férfiak neveit (KÁLDY-NAGY Gy. 2008). Ez azonban hibás következtetés, mivel Solt mezőváros középkori településszerkezetét viszonylag pontosan rekonstruálhatjuk egy 15. századi birtokmegosztó oklevél alapján (1422: ZsO IX. 120., DF 221425, PÁNYA 2017c). Az irat vizsgálatából kiderült, hogy a helység három magaslatra települt, s létezett egy keleti, egy középső és egy nyugati utcája. A török hódoltság idején a népessége megnövekedett s – bár nagyvonalakban megtartotta hármas tagolódását – telkei felaprózódtak, szerkezete halmazosabbá vált az újkor elejére (MNL PML pmu 292). Valamilyen oknál fogva a településre érkező török adószedők nem vették figyelembe a helység belső felépítését, és egyetlen hosszú listában írták össze a lakókat. Lehetséges, hogy a település belső igazgatása az összeírás idején nem működött, s nem voltak Solton a fentebb említett utcabírók/kapitányok. E példa is mutatja, hogy a belterületek belső felépítésének vizsgálatát komplex módon, régészeti, adattári, néprajzi stb. források alapján célszerű elvégezni.

8. ábra. Hájszentlőrinc mezőváros (Küllőd/Kolut SRB) belterületének műholdképe (fent, Google Earth) és felépítésének vázlata (lent)

Figure 8. Satellite map (top, Google Earth) and sketch of the structure (bottom) of the former built in area of the market town Hájszentlőrinc (Küllőd/Kolut SRB)

Forrás: Google alapján saját szerkesztés

Az utcák és városnegyedek kapcsán fontos kitérni a megosztott településekre. Akadnak olyan falvak is, melyek szegekre/zugokra tagolódtak. Erre példa a Bodrog vármegye déli (Bács vármegyével határos) felén létezett Egyedújfalú, ahol egy 1450-es irat szerint Kápolnazug (*Capolnazwgk*) és Monostorzug (*Monostorzwgk*) településrészeket tartottak számon (1450: DL 14340). A késő középkori és kora újkori, főként török iratokban számos helyen találkozhatunk a Kis-/Nagy-, Alsó-/Felső- (pl.: Nagyküllőd és Kisküllőd) és egyéb jelzőkkel (Érsek-, Somos-, Töttös- és Vízmellékiszáka) képzett településnevekkel. Valószínű, hogy ezek egy része egymáshoz közeli, azonban más-más birtokoshoz tartozó településrészekre vonatkozott. A Bodrog vármegyei Páli esete jól tükrözi, hogy ezen több részből álló települések sok esetben az eredeti faluhely feldarabolásával keletkeztek. A Bátmonostor északi, Baja felé eső határában létezett Páli megosztásakor így jött létre Páli, valamint a falu belsőségének kihasználásával Kispáli (későbbi nevén Pongrác) (1320: ZO I. 183., [DL 76269](#)).

Összefoglalva a fentieket elmondható, hogy a hódoltsági területeken létezett elpusztult, valamint a ma is létező, kontinuos települések középkori és kora újkori szerkezetére, jellemzőire számos forrás alapján következtethetünk. A legtöbb morfológiai adat alapvetően a távérzékeléses vizsgálatokból származik, azonban – ahogyan a fenti példák is tükrözik – ismerünk néhány közvetett és közvetlen forrást is a települések belső felépítésére vonatkozóan.

4. HALMAZOSODÁS

A középkori településtörténeti kutatás két nagy alakja, Maksay Ferenc és Szabó István egyetértett abban, hogy a Magyar Királyság halmazos településforma ritkább volt, mint a soros-utcás változat. Szabó 60-80% körül határozta meg előbbieket mennyiségét (SZABÓ 1969), Maksay szerint azonban arányuk még ennél is magasabb volt (MAKSAY 1971). Ezzel szemben a mintaterületeken gyűjtött adatok alapján úgy tűnik, hogy a halmazos forma alig-alig fordult elő a késő középkor végén – kora újkor legelején.

A török terjeszkedés kezdetén elpusztult települések légi- és műholdfelvételein egy „megkövült”, hódoltság előtti állapot figyelhető meg. Halmazosodást egy-egy település valamely részén meg lehet ugyan figyelni, de azt nem lehet a felvételekről eldönteni, hogy a domborzat (vagy más tényező) miatt alakult ki a zsúfoltabb, rendezetlenebb településrészlet. Ásatás nélkül azt sem lehet megállapítani, hogy a fentről szabálytalannak tűnő elrendezés mennyi idősíkot, építési fázist tartalmaz. A levegőből élénk táruló település két dimenzióban látható: a szántással bolygatott felszínen a 15. század végén elpusztult ház, illetve a tőle néhány tíz méterre felépült, majd a török betörések idején lerombolt/leégett új épület keltheti azt a képzetet, hogy a helység adott része sűrűbb beépítésű volt. Ezért fontos, hogy a keltezéshez behatóbb régészeti

kutatásra (ásatás, fémkereső műszeres vizsgálat) van szükség. Ha tehát van is nyoma a látszólagos halmazoknak, valószínű, hogy azok egy (jelentős) része a terepadottságoknak és a település épületeinek többszöri megújításának köszönhető.

Kutatásaim során középkori forrásokban nem találtam nyomát a halmazos településszerkezet említésének. Légi/műholdfelvételek elemzése során sem került elő olyan példány, amelyen bizonyosan halmazos szerkezetű település szerepel. Feltételezhető azonban, hogy a Solt megye sárközi részein (Kalocsától délre) létezett aprófalvak között előfordulhattak halmazfaluk. A Sárköz szigetein, magaslatain rendszerint egymástól kis távolságra alakultak ki aprófalvak, melyek terjeszkedését, méretét, szerkezetét erősen behatárolta az adott szárazulat mérete és alakja. Ezen típus létezésének igazolására azonban további terepbejárásokra van szükség.

A kontinuos, illetve a hódoltság idején/végén elpusztult falvak és mezővárosok esetében megfigyelhető a halmazosodás. A 16. század első felében, a mohácsi csatát követő viharos években elindult a népesség beáramlása védettebb helységekre. Jól mutatja ezt a Duna mentén sorakozó kisebb-nagyobb „gyűjtő” települések lakosságszámának alakulása. A 16. század második felében a középkorban jelentős (Duna)Pataj mezőváros népességét megközelítette Fajsz és Foktő is (KÁLDY-NAGY 2008). Lényegében hasonló folyamat játszódhatott le a Három Város (Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét) esetében is (NOVÁK 1986, KANALAS 2016). Blazovich László szerint a telekaprózódás lehet a halmazosodás kiváltó oka (BLAZOVICH 2002). E két jelenség lényegében összekapcsolható, hiszen a beköltöző idegen népesség, illetve a helyi lakosság – ha a belterület mérete meg is növekedett – idővel rákényszerült a nagyobb méretű (egész) telkek felosztására.

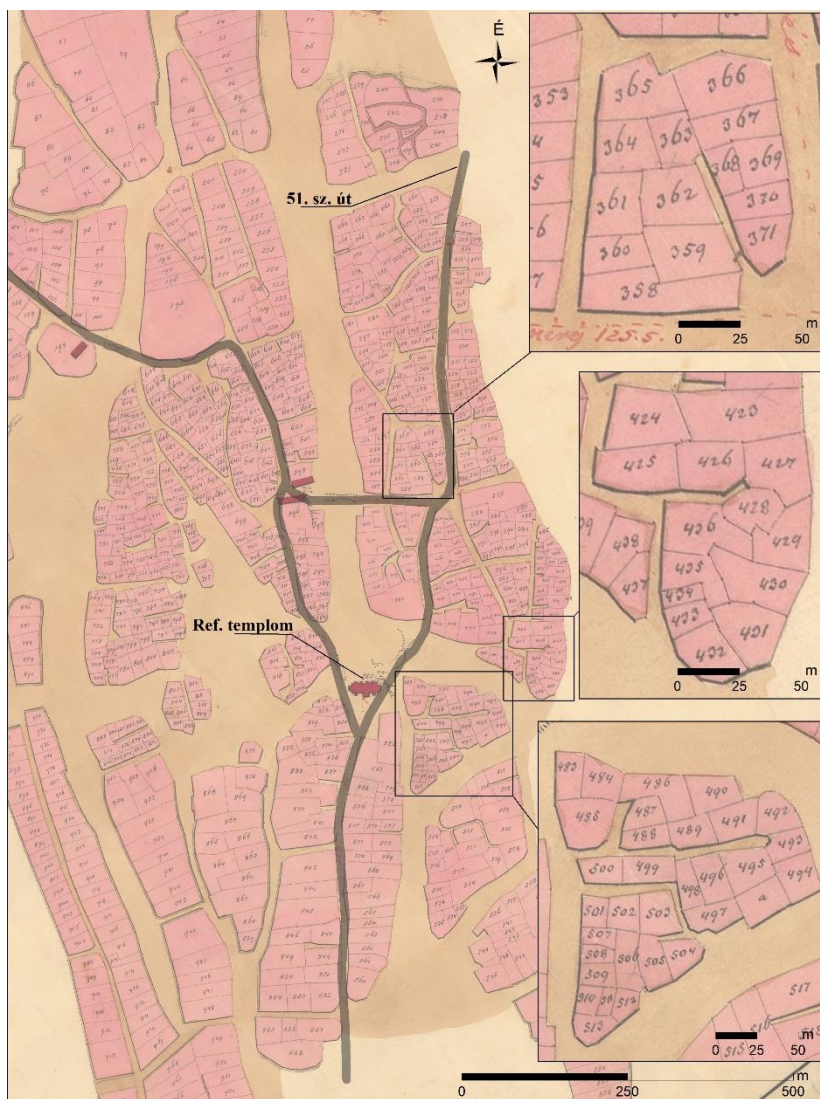
Solt mezőváros 1865. évi térképe jól szemlélteti, hogy milyen rendkívüli mértékben felaprózódhattak a beltelkek (MNL PML Pmu 292). A belterület központi részén, a három középkori utca (helyesebben negyed) területén apró, szabálytalan alaprajzú telkek sokaságát láthatjuk, melyek mérete gyakran igen kicsi, 200-400 m² volt. Kintebb haladva, a 18-19. századi osztások során létrejött telkek gyakran tízszer(!) nagyobbak, 2000-4000 m² körüliek voltak (9. ábra). Hasonló jelenséget figyelhetünk meg Dunavecse (MNL OL S70 No0066), Dunapataj (Pataji Múzeum 2006.1.1-0001), valamint Fajsz (MNL BKML Pmu297) térképein is. Fél Edit Dunapataj vizsgálata során hívta fel a figyelmet arra, hogy a település zsúfolt, halmazos részén, az ún. Varga utca nevű városnegyed területén számtalan telkeknek nem volt utcai kijárata, csupán a szomszédos telkekről lehetett ki- és bejutni oda (FÉL 1937).

A hódoltság területén számos más példát ismerünk a halmazosodásra. Farbak Péter például Ároktő és Mezőcsát kapcsán jegyezte meg a 16-17. századi településszerkezeti átalakulást, melynek során a középkori (soros-utcás) szerkezet halmazosra változott (FARBAKY 1981). A Méri István által a nagykunsági

Túrkeve határában feltárt Móric falut a török hódoltság első felében lakták, s a legkésőbbi fázisban, a település déli felén bizonyíthatóan kialakult egy szabálytalan, halmazos rész (PÁLÓCZI HORVÁTH 2006).

9. ábra Solt belterületének 1855. évi rajza

Figure 9. Map of built in area of Solt (1855)

Forrás: MNL PML Pmu 232 alapján saját szerkesztés

ÖSSZEFOGLALÁS

Solt, Bodrog és Bács vármegyék eredményeinek összevetés során kitűnt, hogy az észak-déli irányban, megközelítőleg 300 km hosszan kiterjedő mintaterületeken *jelentős eltérés* mutatkozik a településformák terén. Solt vármegyében a terepen és a beépített helyszíneken azonosított belterületeken kizárólag soros-utcás településformát lehetett megfigyelni. Orsós, illetve halmazos formáról – jelen ismereteim szerint – nincs adat. Bodrog vármegye területén szintén a soros-utcás forma az uralkodó, azonban vannak szórványos adatok orsós alaprajzú falvakról és mezővárosokról. Délebbre, Bács vármegyében az ismert felépítésű települések több, mint fele orsós, a maradék pedig soros-utcás elrendezésű. Fontos kiemelni, hogy a morfológiai típusok itt bemutatott térbeli eloszlása a Kárpát-medence ezen területén korábban a településföldrajzban, történettudományban és a régészetben nem volt ismert. E jelenség hátterének megfejtésére további kutatásokra lesz szükség a Duna-Tisza közén, illetve az Alföld többi részén.

IRODALOMJEGYZÉK

- AOKM V. – NAGY I.** (1887): Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. V. (1347–1352). MTA, Budapest
- BLAZOVICH L.** (2000): Dél-alföldi városok a 14-16. században. In: Kollár T. (szerk.): A középkori Dél-Alföld és Szer. Dél-Alföldi évszázadok 13. Szeged pp. 17–40.
- BLAZOVICH L.** (2002): Városok az Alföldön a 14-16. században. Dél-Alföldi évszázadok 17. Szeged
- FARBAKY P.** (1981): Településszerkezeti vizsgálatok a Mezőségben (Ároktő és Mezőcsát). A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 19. Miskolc pp. 38–49.
- FÉL E.** (1937) Fél Edit: Adatok Dunapataj néprajzához. Néprajzi Értesítő XXIX. évf., pp. 350–366.
- FÓTI M. – PÁNYA I.** (2022): Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján: A zombori és a bajai náhije települései 1578-ban. MTA BTK, Budapest
- HEGYI K.** (2002): A török Bács. In: Buza J. et al. (szerk.): Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Budapest pp. 200–212.
- KANALAS I.** (2016): Kecskemét város fejlődésének stratégiai irányai. – Forrás, 2016/7-8. pp. 150–168.
- KÁLDY-NAGY GY.** (2008): A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben, Dél-Alföldi évszázadok 24. – Csongrád Megyei Levéltár, Szeged

- MAKSAY F.** (1971): A magyar falu középkori településrendje – Akadémiai Kiadó, Budapest
- NAGYBÁKAY P.** (1963): Veszprémi és Veszprém megyei céhpecsétnyomók. – A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 1. pp. 185–219.
- NOVÁK L.** (1986): A Három Város. – Gondolat Kiadó, Budapest
- PÁLÓCZI HORVÁTH A.** (2006): Az elpusztult késő középkori falvak morfológiai variáció. Arrabona 30., pp. 357–390.
- PÁNYA I.** (2017A): Történeti Településföldrajzi kutatások Bács-Kiskun megyében 2011–2016. – Településföldrajzi tanulmányok pp. 91–107.
- PÁNYA I.** (2017B): A solti szék történeti földrajza. – Történeti földrajzi közlemények pp. 84–95.
- PÁNYA I.** (2017C): Fejér megye solti székének történeti földrajza. – Alba Regia 45. pp. 135–180.
- PÁNYA I.** (2021): Settlement forms in the territory of medieval Bács and Bodrog County. – Banatica 30., Kecskemét pp 265–299.
- PÁNYA I.** (2022): A hódoltsági területek középkori és kora újkori településtopográfiájának kutatási módszertana Bács, Bodrog és Solt vármegyék példáján, Doktori értekezés 2023
- PÁNYA I. – ROSTA SZ.** (2015): A Dunapataj és Solt közötti terület késő-középkori településhálózatának változása. In: Balogh Cs. et al. (szerk.): ...in nostra lingua Hringe nominant: tanulmányok Szentpéter József 60. születésnapja tiszteletére, BTK Budapest pp. 243–268.
- ROMSICS I.** (2016): A Kalocsai Sárköz települései a XI-XVII. században. Viski Károly Múzeum, Kalocsa
- ROSTA SZ.** (2014): A Kiskunsági Homokhátság 13-16. századi településtörténete. – ELTE, Disszertáció
- SZABÓ I.** (1969): A középkori magyar falu. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 251.
- SZEKERES L.** (1982): Középkori települések Északkelet Bácskában. – Hungarológiai közlemények 14 évf., Újvidék, pp. 1–77.
- VASS E.** (1979): A kalocsai náhije 1548. évi török adóösszeírása. – Cumania 6. pp. 7–60.
- ZOI. – NAGY I. – NAGY I. – VÉGHELY D.** (1871): A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo. I. MTA Pest
- ZSO IX. – BORSÁ I.** (2004): Zsigmondkori oklevéltár IX. (1422), Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 41. Magyar Országos Levéltár, Budapest